מוזיאון הארץ

מוזיאון לאתנוגרפיה ופולקלור

תערוכת

מצבות בית־הקברות היהודי בשידלוביצה

[פולין]

העתקים גראפיים מעשי ידי

יאצק אנטוני ז׳לינסקי ולוצינה קרקובסקה

כסלו - שבט תשכ״ד

דצמבר 1963 - פברואר 1964

אגף גנזא לאמנות יהודית עממית

MUSEUM HAARETZ

MUSEUM OF ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE

EXHIBITION

OF

TOMBSTONES OF THE JEWISH CEMETERY

IN

SZYDLOWIEC

(POLAND)

GRAPHIC PRINTS

by

JACEK ANTONI ZIELINSKI

and

LUCYNA KRAKOWSKA

Kislev—Shevat 5724

December 1963 — February 1964

GINZA SECTION FOR JEWISH FOLK ART

תערוכות גנזא

מנורות חנוכה — תשי״א

הדסים — תשי״ב

כתובות — תשי״ד

מגזרות — תשט״ו

עבודות עץ באמנות היהודית
העממית — תשט״ז

בתי־כנסת בספרד,
ציורי יהודה ולרשטיינר — תש״ך

ספרי זכרון
לקהלות ישראל שחרבו — תשכ״א

בתי־כנסת בצפון אפריקה,
תערוכת־זכרון
לארד. יעקב פינקרפלד — תשכ״ב

עיירה יהודית בפולין,
דמויות מעץ ורפיה
מאת ברוך מיירנץ — תשכ״ב

תערוכת־זכרון
לפרופ. מאיר שמואל בלבן — תשכ״ג

מצבות בית־הקברות היהודי
בשידלובצה. העתקים גראפיים
מאת יאצק א. ז׳לינסקי
ולוצינה קרקובסקה — תשכ״ד

מוזיאון לאתנוגרפיה ופולקלור
תל־אביב, דרך חיפה קרן שד׳ י. רוקה

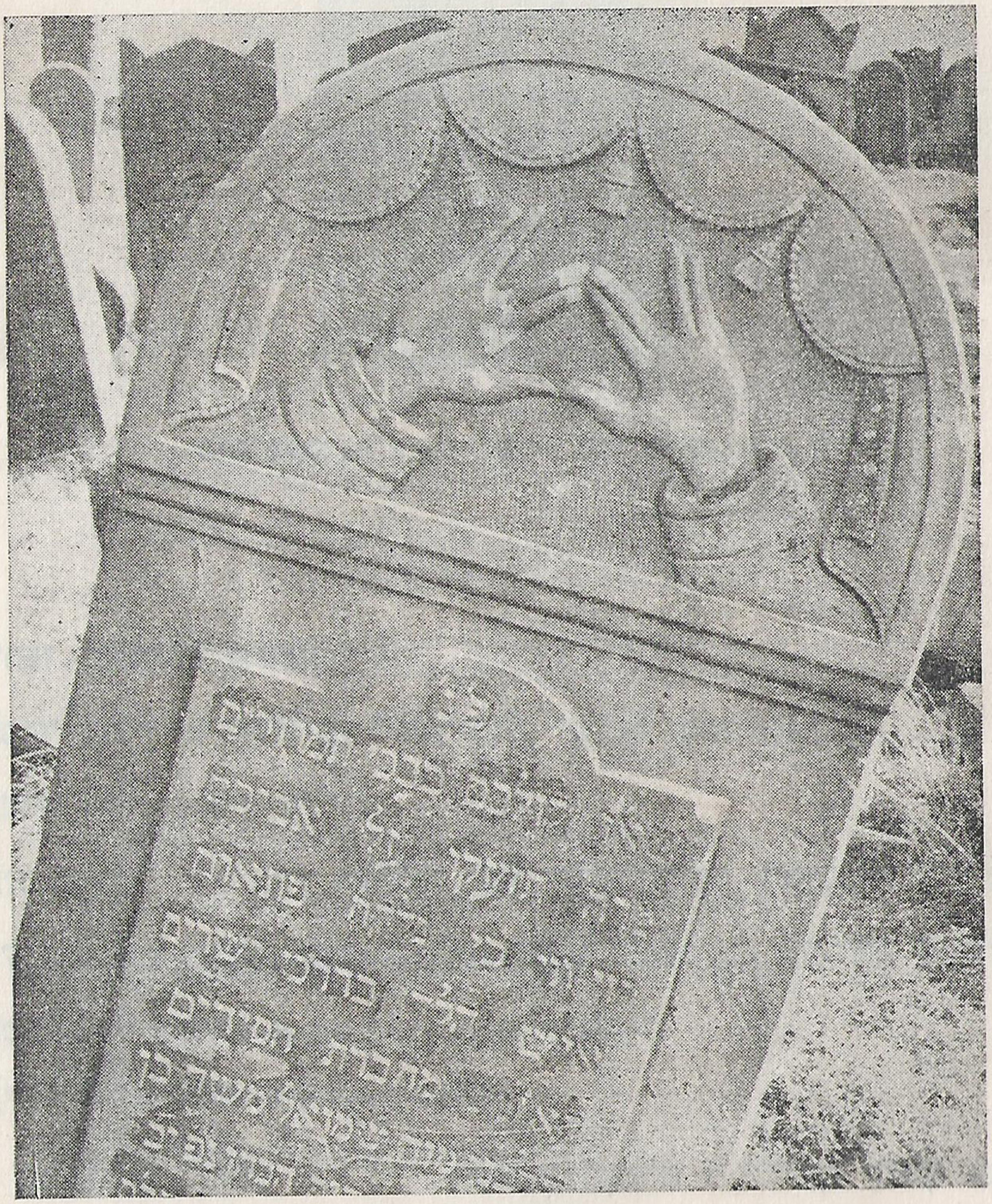

בית־הקברות בשידלובצה. מצבת כהן

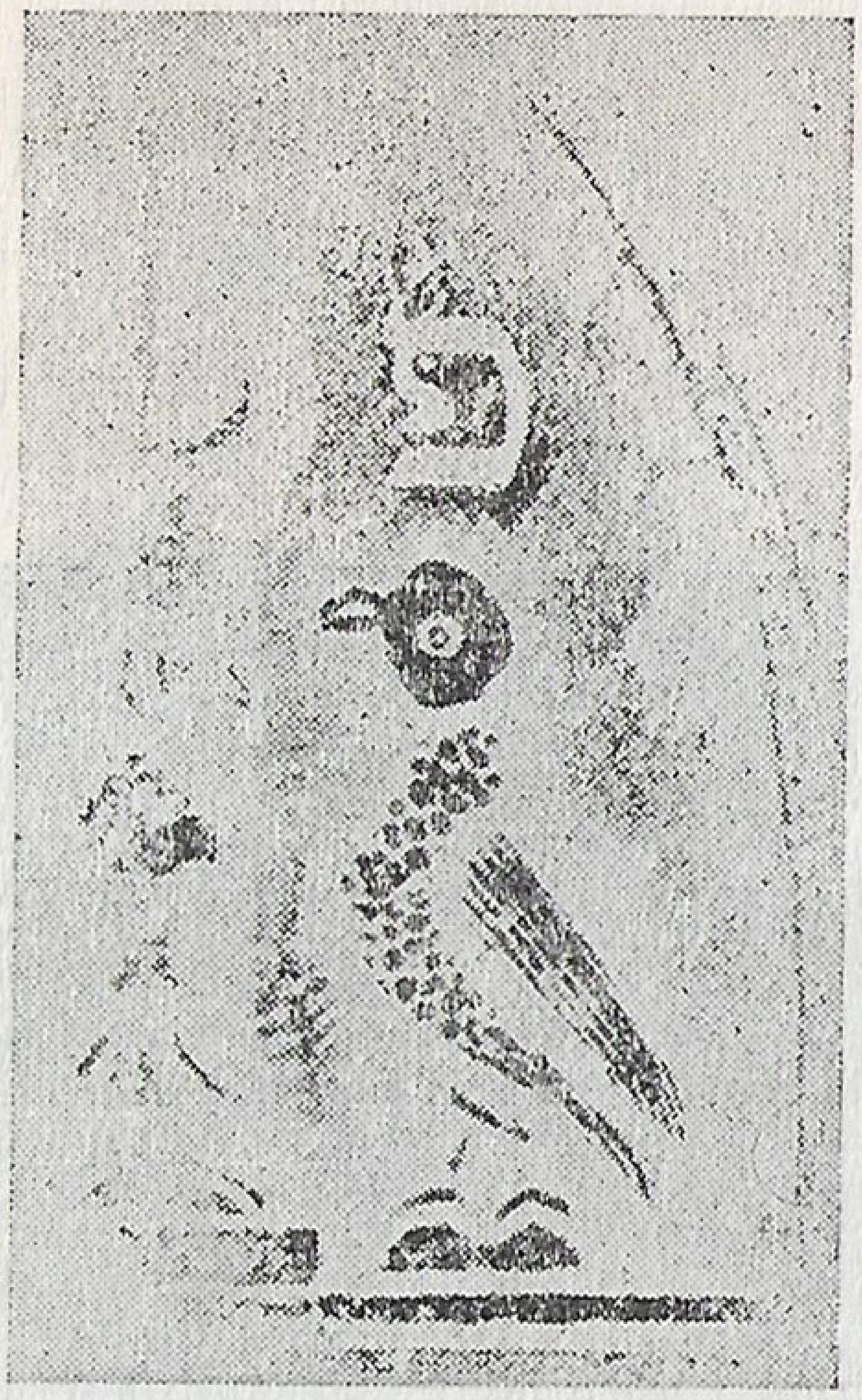

בית־הקברות בשידלובצה. מס׳ 31 בקטלוג.

תודתנו הנאמנה נתונה

למשרד החוץ בירושלים, לשגרירות ישראל בוורשא,

למשרד הדתות בירושלים,

ולמיניסטריון לתרבות ואמנות של הרפובליקה הפולנית העממית,

על שעזרו לנו בעצה ומעש בהבאת מוצגי התערוכה מוורשה לישראל;

ולאמנים, יאצק אנטוני ז׳לינסקי

ורעיתו לוצינה קרקובסקה,

על שהסכימו להציג את פרי רעיונם ועמלם המשותף בתוך כותלי המוזיאון שלנו.

יבואו כולם על הברכה!

הנהלת המוזיאון

הִנֵּה בְּאֵירוֹפָּה, אֻמָּה יְהוּדִית מְכֻבֶּדֶת,
כְּמוֹ מַצֵּבָה שֶׁנִּתְּצָה בְּאֶרֶץ הַקֶּדֶם,
וְכָל שְׁבָרֶיהָ פְּזוּרוּ לְכָל עֵבֶר
וּכְתָב־חַרְטֻמִּים עַל כָּל שֶׁבֶר וָשֶׁבֶר...

צ. ק. נורביד: „יהודי פולין"
עברית: שמשון מלצר

דבר האמנים

שרידי בתי־הקברות היהודיים הפזורים על אדמת פולין מעוררים בנו עד היום רגשי התפעלות ואימה כאחד. התפעלות — מהדר היצירה האמנותית העממית, שאנו מגלים בהם; ואימה — שהרי מצבות אלה של עולם אבוד, היו עדיין לפני שנים מועטות מצבות שהוקמו לעולם חי, לתרבות חיה.

מרגשות אלה נולד ב־1958 הרעיון להכין העתקים גראפיים ממצבות בית־הקברות בשידלובצה, אחד מבתי־העלמין היהודיים המעטים בפולין, שנשתמר במצב המניח את הדעת.

הטכניקה של הכנת לוחות־העתקים כאלה ידועה הן במזרח הרחוק, בעיקר בסין, והן באסיה הקטנה. זוהי טכניקה הזהה להלכה עם פיתוח־עץ, אולם כאן אין אנו מעתיקים קובית עץ על גבי ניר, אלא תבליט אבן. ובשעה שבפיתוח־עץ אנו מקבלים העתק הפוך, הרי כאן, תודות לשכבת צבע עבה וחדות האבן, הצבע נספג וחודר לעברו השני של הניר הדקיק — דבר המאפשר במרבית המקרים לקרוא בנקל את כתובת המצבה. בעת ביצוע ההעתקים אין המצבות ניזוקות, הואיל ומשתמשים בצבע הנדלל יפה בבנזין, המתייבש במהירות והניתן למחיקה על ידי הגשם. ואעפ"י שהשתמשנו ודאי לראשונה בשיטה זו באירופה, לא התכוונו ליצור קוריוז אמנותי; בדעתנו היה להעלות ולהדגיש תוכן אמנותי יחיד במינו, הגלום ביצירה האמנותית המפוארת של העם היהודי.

לאלה שאינם בקיאים די צרכם בפעלה של הצורה הפלאסטית, יתכן ולא יהא מובן מדוע היה הכרח להשתמש למטרה זו בטכניקה כה ספציפית. אולם למעשה — אין שיטה אחרת המסוגלת להראות לנו באופן ברור ומדויק את כל גוני הצורה של תבליט פגום, שבו הבדלי העובי אינם עולים פעמים על מילימטר אחד. תצלום, ולו

גם הטוב ביותר, אין בכוחו להעלות לאור יום את הביטוי האמנותי הגלום הן בצורות החקוקות עצמן והן בעקבות המפסלת שנותרו באבן. ברור, כי האפקט של תבליט מקורי הוא אחר לגמרי ואין לו תחליף — אך בכוונתנו לא היה הרי לחקות, אלא להבליט את הדברים האופייניים בו ביותר.

ומכיון שכבר נגענו בשאלה זו, עלינו לומר, שאם הדבר האופייני ביותר לבית־קברות יהודי, עד שנת 1939, היו המוטיבים הקישוטיים, הספציפיים שבו, הרי לאחר המלחמה מאפיינים אותו אף סימני החורבן. ליד תבליטים שנשתמרו במצב טוב, וליד פוליכרומיות יפות, אנו מוצאים בבית־הקברות של שידלובצה גם מצבות שנפגמו בצורה בארבארית בכלי ברזל, מצבות שבורות ואף מנותצות לרסיסים, מצבות גדולות של רבנים שחוללו בידי הפולש ונהרסו כליל.

תפקידנו היה להראות לא רק את יופי האורנמנטים, אלא גם את חורבנם הטראגי, את זעקת־האלם של מוסר כליות.

לוצינה קרקובסקה
יאצק אנטוני ז'לינסקי

ורשא, 20 במרס 1962.

★

לוצינה קרקובסקה נולדה בפוזנא ב־16 במאי 1935. יאצק אנטוני ז'ילינסקי נולד בוורשא ב־19 בינואר 1936.

שניהם השתלמו בציור בשנים 1954—1960 באקדמיה לאמנויות יפות בוורשא אצל הפרופסורים סטניסלב שצ'פנסקי ותדיאוש קולישביץ. הם עוסקים בעיקר בציור וגראפיקה. השתתפו בתערוכות קבוצתיות, שמהן נזכיר שתים מהחשובות ביותר בסידרת תערוכות־היובל לציון חג העצמאות ה־15 של הרפובליקה הפולנית העממית: תערוכת הציור ב„מוזיאון הלאומי" והתערוכה לגראפיקה ורישום ב„זכנטה", שתיהן בוורשא, וכן בתערוכת הכלל־פולנית ה־17 לאמנויות הפלאסטיות בראדום (1961).

באפריל—מאי 1962 הציגו בתערוכה משותפת בסלון של „חברת ידידי האמנויות היפות" בוורשא, את ציוריהם ורישומיהם.

ההעתקים הגראפיים ממצבות יהודיות של בית־הקברות בשידלובצה נעשו בשנת 1958. בינואר 1959 הוצג חלק מהם (25) בתערוכה מיוחדת של „איחוד האמנים הפלאסטיקאים הפולניים" בוורשא וביולי שנה זו הם פורסמו ב„פרוייקט", כתב־עת לאמנויות פלאסטיות, ובכתבי־עת ועתונים אחרים.

קהילת שידלובצה ובית־הקברות שלה

ש י ד ל א ו ו צ י נזכרת בדיוני הועד דד׳ ארצות. בתקופת קיומו של ה„ועד" היא נמצאת בגבולת הוויוודות של צוזמיר (סנדומיר). בתקנה של ירוסלב (Conventia Jaroslaviae constituta) משנת תע״ט (1719 ?) מדובר, בין השאר, על השתייכותו של הכפר פשיסוחא לקהלת שידלאווצי*.

ב־1938, שנה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, מנתה העיר שידלובצה 10.300 נפשות וביניהן 78% יהודים. בשעת המלחמה עלה מספר תושביה ל־13.600 ומספר היהודים ל־82%. כיום אין עוד יהודים בשידלובצה.

בית־הקברות היהודי נמצא על גבעה, סמוך לשטח שלפנים היה אף הוא תפוס על ידי בית־עלמין ישן; אך כיום לא נשאר כל זכר הימנו. בשטח זה התנשא בנין בית־כנסת, שנחרב על ידי הנאצים.

המצבות הישנות בבית־הקברות הקיים הן ממחצית המאה ה־19, החדשות — מעשרים השנים שהבדילו בין שתי מלחמות־עולם האחרונות. כולן נעשו מאבן־חול שמוצאה ממחצבה שבסביבה. חרתי המצבות היו כמובן אומנים יהודים, ובין האחרונים המפורסם ביותר היה כ״ץ, שהיה גם בעל מחצבה.

בבית־הקברות נמצאות כיום כ־1000 אבני מצבות. בין הקישוטים המרובים המופיעים עליהן אפשר לראות מוטיבים טפוסיים יהודיים, מסורתיים, המצטיינים ברמתם האמנותית הגבוהה. על אלו אבני מצבות מורגשת השפעת הפיסול מתקופת הסצסיה (השפעה זו ניכרת בעיקר בבתי־קברות קתוליים) אך מספרן קטן לערך. המצבות הפוליכרומיות (מרובות הצבעים) מספרן גדול באופן יחסי והן מצטיינות בקולוריסטיקה נאה המבוססת על השימוש בצבעי אולטרמרינה, אדום, אורנז׳ וכן כסף ושחור.

הודות למספרן הרב של מצבות, שנשתמרו בבית־קברות זה,

* ר׳ פנקס ועד ארבע ארצות בעריכת ישראל היילפרין, ירושלים תש״ה, ע׳ 289 וכן שיפר: היסטאָרישע שריפטן, כרך א׳, ע׳ 89.

מורגש בו יפה ההסדר הארכיטקטוני של אבני המצבות, הטיפוסי כ"כ לבתי־קברות יהודיים. מבחינה זו אפשר כיום למנות את בית־העלמין בשידלובצה עם המונומנטים האמנותיים היהודיים החשובים והיחידים במינם ששרדו לאחר חורבן יהדות פולין.

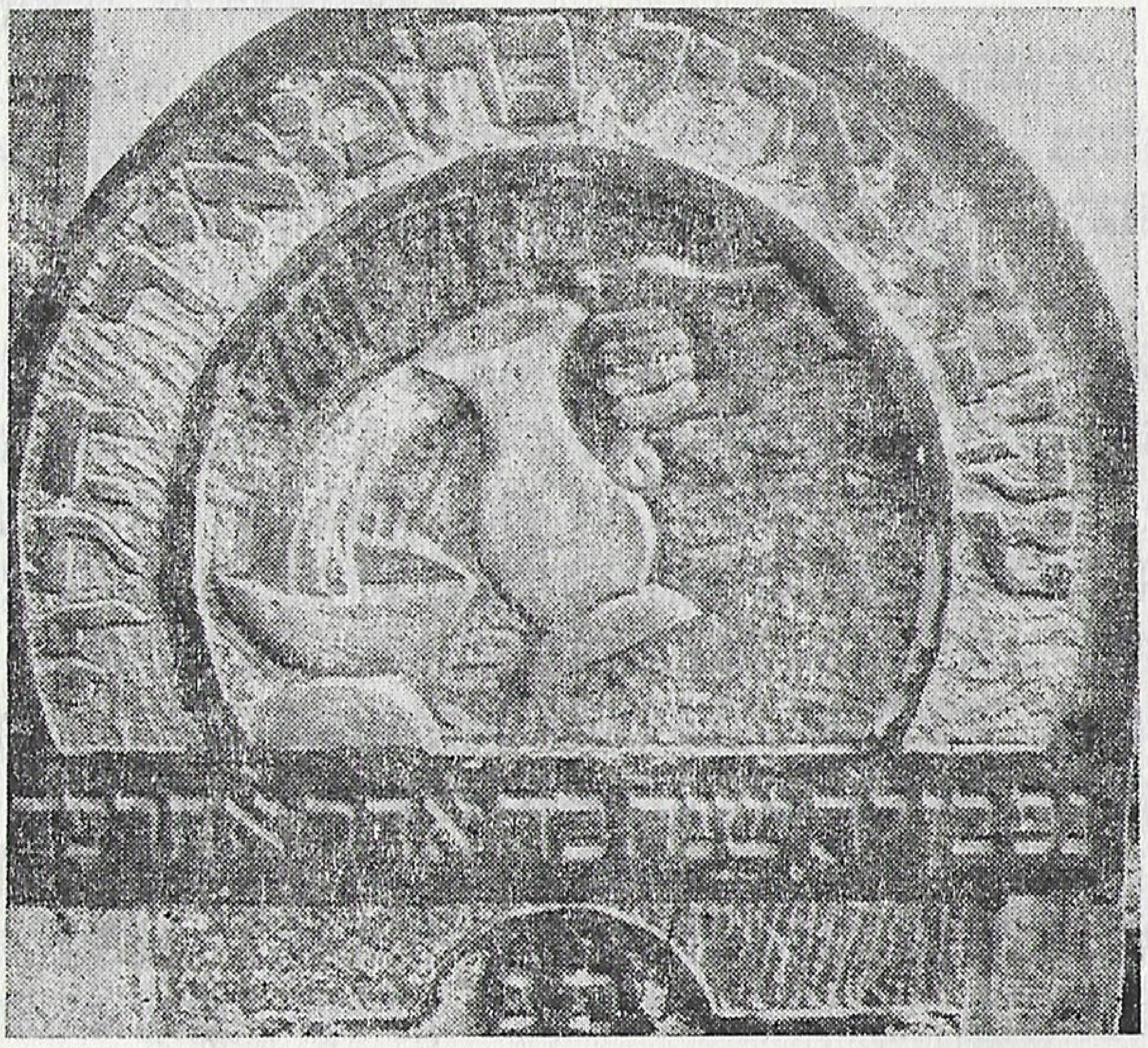

בית־הקברות בשידלובצה. מצבת לוי.

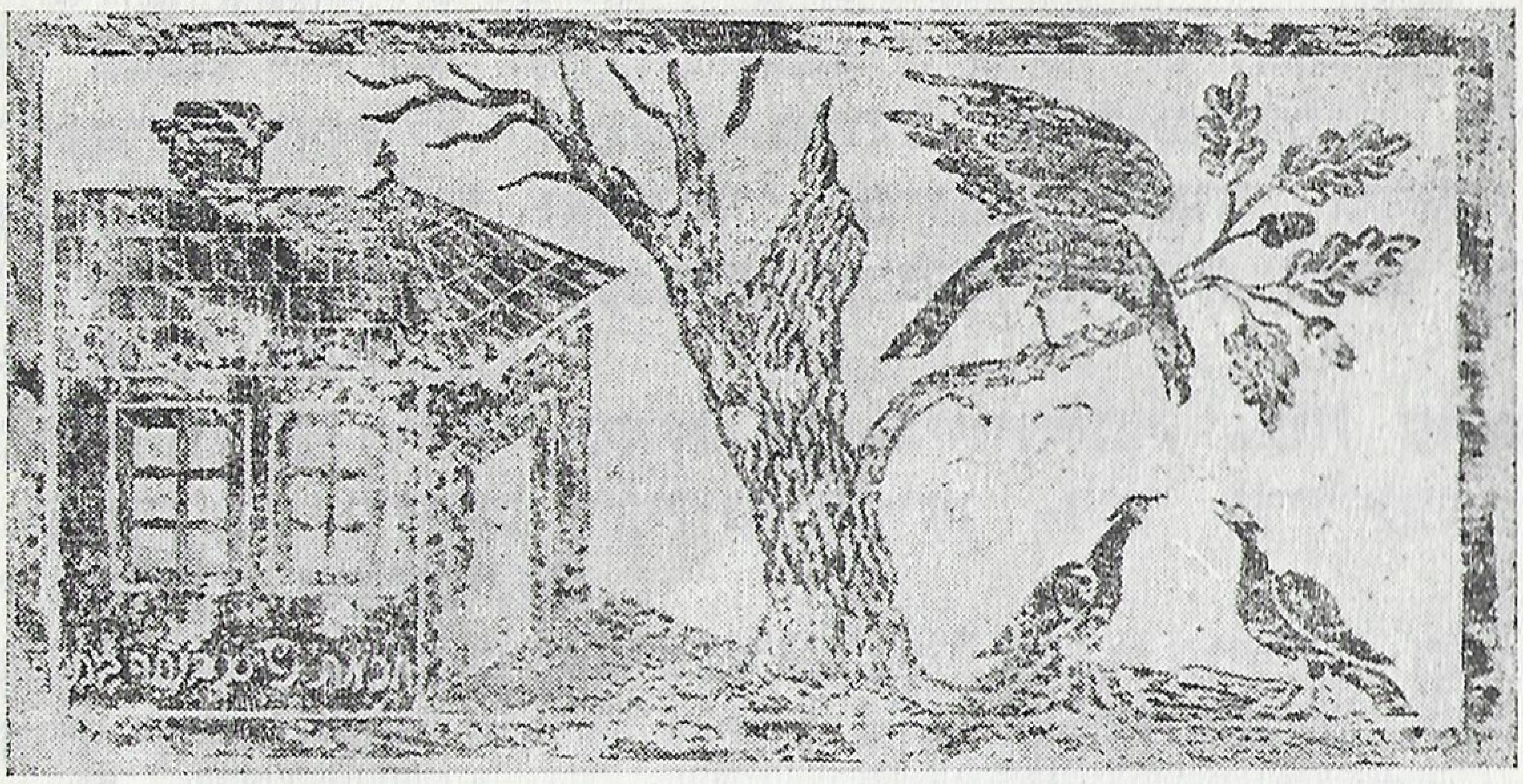

בית־הקברות בשידלובצה. מס' 38 בקטלוג.

מבוא

אמנות המצבה היהודית בבתי־הקברות של פולין היא שדה מחקר מוזנח למדי. זעיר שם זעיר שם, במונוגרפיות על אלו ערים, נזכרים גם בתי־הקברות שהיו בשטחן; כן אפשר למצוא פעמים באלו כתבי־עת תיאורי בתי־עלמין או פרטים על מצבות בעלות ערך היסטורי ואמנותי. אולם עד היום לא הופיע מחקר כולל שיהא מוקדש לאמנות היהודית במצבות הללו. לפני מלחמת העולם השניה התענין בבעיה זו ד"ר יצחק שיפר, אך עם מותו אבדה גם טיוטת סקירה מדעית־אמנותית על בתי הקברות בפולין, שהכין על־מנת להוציאה לאור.

בתעודות לקורות העיר לבוב נזכר בית־הקברות היהודי הישן משנת 1441 לספה"נ. בבית־הקברות בלובלין ידועות מצבות משנת 1540; ועד היום נשתמרה בו מצבת ר' שלום שכנא, מגדולי חכמי התלמוד ביהדות פולין, משנת 1559. גם בבית־הקברות הישן בקראקא, הסמוך לבית־הכנסת שע"ש הרמ"א, נחשפו אחר המלחמה מצבות עתיקות בעלות ערך היסטורי ואמנותי רב — אשר כוסו בעפר בעת הכיבוש הנאצי — וביניהן אבני מצבות של משפחת איסרליש (ר' משה איסרליש הוא הרמ"א, מגדולי הפוסקים האחרונים; אביו, ר' איסרל ישראל, מייסד בית־הכנסת הזה; גיסו, ר' יוסף כ"ץ, שהיה ראש ישיבה; ורעיתו של ר' משה, שהיתה בתו

של ר׳ שלום שכנא, הנ״ל). ואילו בית־הקברות היהודי העתיק ביותר בוורשא נמצא — לפי תעודות הכנסיה ע״ש יאן הקדוש — סמוך לבית־הקברות הקתולי, ונמשך מרחוב שוויינטויירסקה עד ככר הארמון, הוא ה„פלאץ זאמקובי״ (ב־1483, לאחר גירוש יהודי וורשא, עבר שטח בית־הקברות לרשות הכנסיה הנ״ל וב־1539 נבנתה שם... מאפיה).

בית־הקברות היהודי נקרא גם „בית־חיים״, „בית עולם״ (או „בית עלמין״); ביידיש רגילים לקראו „דער הייליקער ארט״, כלומר „המקום הקדוש״.

בתי־קברות יהודיים היו פזורים בכל רחבי המדינה, בכל מקום שבו היה קיים ישוב יהודי. ויותר אולי מבתי־הכנסת הם שמשו בבואה ליצירה האמנותית של העדה היהודית בפולין. בניגוד ליהודים הספרדיים, שבבתי־הקברות שלהם אנו נתקלים לעתים מזומנות במצבות מקושטות בדמויות בני־אדם, השתמשו יהודי פולין באמנות המצבה בעיקר בדגמים סמליים. לעתים קרובות תוארו בהן שמות הנפטרים, כגון: אריה (לייב), צבי (הירש), זאב (וואלף), יונה (טאובה), אפרים (פישל) וכדומה, בצורת חיות, עופות או דגים. גם מוצאו של הנפטר או מעלותיו הרוחניות עוצבו באבני המצבה בסמלים מתאימים; וכך, למשל, קושטו מצבות של רבנים ולומדי תורה בתבליט המתאר ספר פתוח, ארון ספרים או כוננית ובה שורת ספרים. מצבות כהנים ולויים נשאו עליהן כרגיל, הראשונות — ידי כהן בתנועת ברכה, והאחרונות — קערה וכד.

עד שנת 1939, כלומר עד פרוץ מלחמת העולם השניה, ידועים היו בקהילות היהודיות הנודעות, ערים ואמהות בישראל, כמו לבוב, קראקא, פוזנא או — בקטנות יותר, כגון אפט, קאמינקא (סטרו־מילובה), זולקבא ואחרות, בתי־עלמין עתיקי־יומין ובהם מצבות מקושטות בשפע אורנמנטים. מצבות אלה היו מעשי־ידי פסלים וחרתי־אבן — ולעתים יצירות אמנים בחסד עליון, שבגלל איסורים דתיים לא תמיד ניתן היה להם לפתח את כשרונם האמנותי. מענין לציין, ששני פסלים יהודיים בעלי שם בפולין, חנוך גליצנשטיין ואברהם אוסטז׳גה, היו אמנם בני „מצבה־קריצערס״, כלומר בני חרתי־מצבות.

כבר עצם המבנה של האות העברית, בעלת הצורה המרובעת, איפשר לחרתי המצבות לתת פורקן־מה לדמיונם היוצר, אך גם באפי־טפיה של המצבה, הממלאים פעמים את כל שטחה, שולבו אורנמנטים שונים, שמהם המקובלים ביותר היו: אשכולי הגפן, שושניות,

לויות־פרחים, עלים וכדומה. מצבות של נפטרים עשירים קושטו גם במוטיבים מעולם החי והצומח, הנזכרים במקרא. מתן הצורה לבעלי־החי היה, כמובן, תלוי במידה רבה בדמיונו של האמן; ואין פלא, שלעתים קרובות הזכירה כאן היעל או האילה התנ״כית את צורת הצבי הפולני.

מצבות בתי־העלמין היהודיים בפולין הצטיינו בריתמוס טיפוסי, שמצא את ביטויו בראש וראשונה בסגנון האפיטפיה. כל לוח־מצבה נשא עליו מלבד שמו של הנפטר, תיאור מעלותיו ותאריך מותו.

אורך הקבר בבית־עלמין יהודי לא עלה על 2 מ׳. את המצבה, שצורתה לוח־אבן שטוח המוגמר לרוב בחצי גורן עגולה, הקימו למראשותיו של הנפטר. שורות רבות של מצבות צפופות, אופייניות לבתי־הקברות הישנים, מהן מצבות רבות ששקעו במרוצת הזמן בתוך האדמה, שנטו קדימה או אחורה, שנפלו או נשענו זו על גבי זו; וכל אלה יצרו לאחר שנים רבות יער אבנים. אולם כל מצבה לכשעצמה הצטיינה באופייה המיוחד, תודות להבדלי נוסחי האפיטפיה ושוני האורנמנטיקה שבה. ובד בבד עם הרושם המדכא שעורר סבך זה של מצבות — היה נסוך על בתי־הקברות הללו לעתים קרובות חן ציורי ופיוטי רב־רושם.

★

בגליל קילץ דהאידנא היו בתי־כנסת, מהעתיקים ביותר בפולין, וכן נמצאו שם, כמובן, מדורי דורות גם בתי־קברות יהודיים. בית־הקברות של קהילת אפט, למשל, היה עשיר במצבות בעלות ערך אמנותי רב, מהן בנויות בסגנון הרנסנסי ומהן — בסגנון הבארוק. אשר לקהילת שידלובצה, הרי גם בה היה קיים בית־כנסת, שנבנה במאה ה־17 וכן בית־קברות עתיק־ימים.

בעת סיור שערך ב־1958 זוג אמנים צעירים מוורשא, לוציגה קרקובסקה ויאצק אנטוני ז׳לינסקי, בגליל זה, הגיעו גם לשידלובצה. בביקורם בעיירה נתקלו גם בבית־העלמין היהודי, זכר לישוב היהודי שחי בקהילה זו מאות בשנים ושכיום לא נשאר ממנו שריד ופליט.

האמנים הופתעו מבית־הקברות רחב־הידים המכיל עדיין מאות מצבות. בעניין רב הסתכלו ב„ממצא״ זה, באבניו, שאת דוגמתן לא ראו עד כה בשום מקום. ביחוד עוררה את סקרנותם האורנמנטיקה הבלתי־רגילה שבאבני המצבות. ואז עלה בדעתם של האמנים הרגישים ליופי אכסוטי זה, להנציח בעבודותיהם הגראפיות את

הקטעים המענינים ביותר בתבליטי המצבות של בית־עלמין זה. מתוך הרגשה עמוקה זו נוצרו עשרות לוחות, בהם שיחזרו אורנמנטים אופייניים ביותר — עדות נאמנה לקישוטי מצבות בבית־העלמין של שידלובצה. ואכן, העבודות הגראפיות של זוג האמנים מתארות יפה את תהליך התפתחותה של האורנמנטיקה היהודית העשירה, מעשי־ידי אמני הגילוף והחריתה, והן מהוות כיום תרומה חשובה למדי לחקר מצבות בתי־הקברות היהודיים בפולין.

אך האמנים ז׳לינסקי וקרקובסקה לא זו בלבד שגילו ענין רב באורנמנטים, בקומפוזיציות, כגון ספר פתוח ולידו צבי רץ, צפור עם האות „פא" מעל לראשה, דמויות של חיות או אורנמנטים של עלים ופרחים; גם אותיות בודדות החיות את חייהן בתוך היצירה הגראפית הזו, המהוות אורנמנט בעל חשיבות שווה לזו שבדמויות, עשויות היו לעורר בהם ענין מיוחד. יש ואותיות מועטות מקטעי מצבה דמו, לאחר תקופת הברבריות הנאצית, לפרחים נאים המפוזרים על קבר אלמוני.

כל בית־קברות יהודי, ולו גם בישוב זעיר כמו שידלובצה, מהווה מעין אספקלריה של קורות יהודיו. מהכתובות החקוקות באבני המצבות, אפשר בנקל ללמוד על האנשים שחיו בישוב זה, על עיסוקם, מלאכתם, על הישגיהם והתענינותם בדברים רבים. וכדאי כאן להזכיר עוד אספקט מאמנות בית־הקברות של שידלובצה; באורנמנטיקה של מצבותיו אנו נתקלים במוטיבים בעלי נימה רגיונלית מובהקת, כלומר, במוטיבים טיפוסיים לאותה ארץ שבה חיים ויוצרים אנשיה־אמניה. כי למרות שהאורנמנטיקה של בתי־הקברות היהודיים בפולין שומרת עד המאה ה־19 בעקשנות רבה על סמליה המסורתיים — הרי בבתי־הקברות אחדים, וביחוד אולי בבית־הקברות של ורשא, ניכרות כבר יפה השפעות הזרמים החדשים באמנות. וכך, למשל, מקימים יהודים משכילים, למן מחצית המאה ה־19, בבית־הקברות שברחוב אוקופובה, מצבות בסגנון יווני, גותי, בארוקי ואפילו בסגנון אקלקטי־מצרי; אך בעת ובעונה אחת מופיעים בהן גם קישוטים המבוססים על המוטיביקה המקומית. דוגמא מענינת להשפעות אלו משמשת מצבתו של דב בר ב״ר שמואל זביטקובר־זוננברג (סבו של הפילוסוף אנרי ברגסון), שהוקמה בשנת 1829 על־ידי הבונה והפסל דוד פרידלנדר. כי מלבד אפריזים בעלי אורנמנטיקה עשירה, אפשר למצוא על שני קירותיה הצדדיים של המצבה תבליטים רחבי־ידים, המתארים נוף פולני על שדותיו,

עציו, תחנת־הרוח, על נהר, סירותיו וגשרו, על בניניו השונים ואף על בית־הקברות שלו. יש להניח שבתבליט הזה תוארו אמנם אחוזותיו של הנפטר.

גם על מצבות רבות של בית־הקברות בשידלובצה מצאו האמנים מוטיבים דומים, כגון עצים, צפרים על ענפיהם, נוף פולני טיפוסי על באר בעלת ה„ז׳ורב" (העגורן לשאיבת מים), על הכבשים הרועים בשדה וכדומה — דבר המוכיח על הקשר האמיץ הקיים בין הישוב היהודי לבין אדמת פולין. גם את המוטיבים האלה הנציחו האמנים בהעתקי־המצבות.

★

חורבן בתי־הקברות היהודיים בפולין הוא אבדה שאין לה תמורה. כי הרי בבתי־העלמין האלה אפשר היה למצוא חומר תעודי עצום להכרת האמנות של יהודי פולין, ואף חומר רב־ערך להארת תולדות היהודים עצמם, יוצרי אמנות זו.

במצבות בתי־הקברות היהודיים השתמש הפולש הנאצי לריצוף מדרכות, תיקון כבישים או למטרות אחרות. בית הקברות של קהילת שידלובצה שניצל בנס מחורבן זה, משמש על כן כיום מעין שריד מקודש נדיר על אדמת פולין.

לוצינה קרקובסקה ויאצק ז׳לינסקי הרגישו את היחוד שבאורנ־מנטיקה היהודית היפה; יתר על כן — עלה בידם לשחזרה ללא פגם ודופי. מלאכתם לא היתה קלה. בבית־הקברות בשידלובצה, בדומה לרוב בתי־הקברות, מהמאות האחרונות, מצויות מצבות בעלות מוטיבים דומים למכביר. חיפוש האורנמנטים האופייניים והמענינים ביותר ודלייתם מתוך סבך המצבות המרובות מהווה מעין מבצע חלוצי בשטח אמנותי זה. ואכן, עלה בידי האמנים הצעירים להוציא מנבכי האבן את המבע הספציפי, העצמאי שבקישוט היהודי שנוצר על אדמת פולין. מבחינה זו מותר אולי לראות בהם אף יוזמי מחקר... ארכיאולוגי, מיוחד במינו.

מן הראוי שיימצאו מחקים למפעלם הנהדר של לוצינה קרקוב־סקה ויאצק ז׳לינסקי. במקומות שונים בפולין אפשר עדיין לגלות אבני מצבות יהודיות ההולכות ונחרבות — יצירות הראויות להנצחה בידי אמנים.

יוסף סנדל

ורשא, י׳ באדר ב׳ תשכ"ב, 16.3.1962

יוסף סנדל

חדשים אחדים אחר קבלת החומר ההסברתי לקטלוג התערוכה מאת האמנים יאצק אנטוני ז׳לינסקי ורעיתו לוציינה קרקובסקה, נתקבלה הידיעה המעציבה על מותו של יוסף סנדל, מחבר המבוא על אמנות המצבות בבתי־הקברות היהודיים בפולין.

יוסף סנדל, הסופר והמבקר האמנותי, נמנה עם אחרוני הווטראַנים היהודיים, שהקדישו אחר השואה את עטם לחקר האמנות היהודית בפולין.

סנדל כתב ספרים אחדים על אמנים יהודיים בפולין. מהידועים נציין: „יידישע מאָטיוון אין דער פּוילישער קונסט" („מוטיבים יהודיים באמנות הפולנית"), ספר, אשר למרות שמו המוזר, היה למעשה אוסף רשימות מעניינות על אמניה היהודיים הנודעים שחיו ופעלו בפולין, למן מחצית השניה של המאה ה־18 ועד חורבן יהדות פולין (ורשה 1954), ו„אומגעקומענע יידישע קינסטלער אין פּוילן", שהוקדש לאמנים היהודיים בפולין, שנספו בשואה (שני כרכים, ורשה 1957). כן השתתף באחד הקבצים הרשמיים של ממשלת פולין, „עבודות וחומר המשרד לרבינדיקציות ופיצויים", שהוצא לאור על ידי המיניסטריון לתרבות ואמנות — בחוברת „אבדות המלחמה באוספים הפולניים בשדה מלאכת המחשבת האמנותית, חלק II, ורשה 1953 — שבה פרסם (בפולנית) מאמר קצר על „אמנות הפולחן היהודית", מעין דו"ח על האבדות שלנו בשטח היצירה האמנותית הדתית בתקופת השואה.

בעתונות היהודית והכללית ובאנציקלופדיות היה מפרסם מאמרים על האמנות היהודית בפולין. עוד חדשיים לפני מותו שלח לנו גליונות אחדים של הירחון „יידישע שריפטן" („כתבים יהודיים") שבהם פרסם את מאמריו „„דאס פּראָבלעם פון מוזיי־וועזן ביי יידן אין פּוילן" („בעית בתי־הנכות אצל יהודי פולין"). היתה זו ראשית, ולצערנו גם אחרית, הקשר בין יוסף סנדל לבין המוזיאון שלנו. בן 68 היה במותו.

יהא זכרו ברוך.

בית־הקברות בשידלובצה. מס׳ 16 בקטלוג.

מצבות בתי־הקברות בפולין כיצירה אמנותית

השאיפה למקוריות ביצירה החומרית היהודית, להדגשת קויה המסורתיים, הורגשה מאז ומתמיד באמנות בתי־הקברות שלנו. באמנות המצבה הצליח היוצר היהודי האלמוני במשך דורות רבים להגיע להישגים אמנותיים ומקצועיים חשובים; והעיקר — לעצב באמנות זו סגנון בעל צביון עצמאי, מיוחד, עשיר הבעה ובעל ערכים אסתטיים מקוריים.

שני גורמים מהווים יסוד להתפתחות רציפותה האמנותית־מסורתית של המצבה, וממילא להתפתחות קויה הסגנוניים, העצמאיים: א. גורם ההנצחה, כלומר הקמת אבן המצבה על מנת שתשמש לזכרון דורות; ב. והגורם האמנותי, כלומר שיתוף ענפיהן המרובים של האמנויות הפלאסטיות בעיצובה. מכאן ערכה הרב של המצבה לחקר האפיטפיה, על האספקטים ההיסטורי, הפולקלורי וכו׳ שבה, התפתחות ארדיכלותה, האורנמנטיקה שלה, האבולוציה של הכתב העברי שבה וכיו״ב. מבחינה זו משמשים בתי־העלמין שלנו כעין ספר פתוח לקורות האמנות היהודית, מימי קדם ועד ימינו אנו.

את בתי־הקברות העתיקים ביותר אנו מוצאים בארץ־ישראל. כאן ידועה צורתו הראשונה של „בית־קברות" פשוטו כמשמעו, הבנוי בצורת כוכים והמיועד לקברים אחדים[1]. את עצמות המת טמנו בתוך גלוסקמת אבן, שעל קירותיה נחרתו מוטיבים גיאומטריים נאים, לרוב בצורת כוכבים, רוזטות, ופעמים — גם שם

[1] בשכונת הבוכרים בירושלים ידועים „קברי הסנהדרין", המצטיינים באורנמנטיקה נהדרת העשויה מוטיבים מעולם הצומח (על משקוף הכניסה לקברים). אורנמנטיקה דומה נמצאת בכניסה לבית־קברות שני בירושלים, הידוע בשם „קברי המלכים". בהשפעת האמנות המצרית והיוונית נבנו כאן גם קברים בודדים, כגון הקבר הידוע בשם „יד אבשלום", „קבר זכריה" שבנחל קדרון ועוד. בעשרות השנים האחרונות נתגלה ה„נקרופוליס" של בית־שערים, עיר התלמוד, על שפעת האורנמנטים היהודיים שקשטו את קבריו. כן ידועה „עיר המתים" בטבריה, שבה נקברו לפי המסורת רבי עקיבא וחכמי תלמוד אחרים.

המת. גלוסקמאות אלו משמשות בתולדות אמנותנו עתיקת־הימים, דוגמא ראשונה לאמנות „ארון המת"[2].

ברומי העתיקה היו היהודים בונים את בתי־הקברות שלהם במתכונת המקובלת במקומות אלה, היינו בצורת קטקומבות. הכתובות על גבי קירותיהם היו לרוב בשפת הארץ; הקבר היהודי ניכר היה לפי הסמלים המקובלים אז אצל היהודים כגון, שופר, מנורה.

אבני המצבות שנמצאו מצד אחד באירופה המזרחית, למשל, בבית־הקברות העתיק בצ׳ופוט־קלה, אשר בחצי־האי קרים (כ־150 לפנה"ס) ומצד שני במערב־אירופה, בעיקר בארצות הריינוס או בספרד (מהמאות הראשונות לספה"נ) הן, כנראה, דוגמאות ראשונות לאותה צורה של מצבה, אשר נתקבלה בכל תפוצות הגולה היהו־דית — הלא היא לוח האבן השטוחה האופקית או הזקופה[3].

ההבדל העיקרי בין המצבה בחוג הספרדי והאשכנזי התבטא, בדרך כלל, עד ראשית המאה ה־20, במצב האבן; המצבה הספרדית היתה אופקית, או במקצת משופעת, ואילו האשכנזית — לרוב זקופה. קיים גם היה הבדל ניכר בין התימטיקה והסימבוליקה המקובלות בשני חוגים אלה; הראשון הראה נטיה ברורה להבלטת מוטיבים תנ"כיים (למשל, עקידת יצחק), פיגורליים־סמליים (גולגולת המת ואפילו... ריקוד מתים, דמויות בני־אדם או מלאכים), הרדליים (בעיקר דגמי משפחה) ואילו השני השתמש לרוב בסמלים אשר הדגימו את השתייכות המת למעמד דתי (רב, ראש קהל, כהן, לוי), את סגולותיו או מקצועו של המת (קופסת צדקה — סמל לנדבן,

---

[2] בזמנים מאוחרים יותר ידועה צורת הסרקופג אשר מעל לקברים (בעיקר בחוג האשכנזי) במערב אירופה וגם בבוהמיה ופולין.

[3] בקלן קיימת קהילה יהודית כבר בשנת 321 לספה"נ. מאבני בית־הקברות היהודי שבעיר זו משתמשים הנוצרים להקמת מגדל סברין בשנת 1469. קלן אינה הדוגמא היחידה לניצול אבני המצבות היהודיות להקמת בנינים נוצריים. שרידי מצבות יהודיות שמשו חומר לבנית בנינים נוצריים במגנצא, אולם, ארפורט, שפירא, וינה, ברסלא ובערים אחרות גם בארצות אחרות. במגנצא נתגלתה על ידי כך מצבתו של ר׳ גרשום מאור הגולה (960—1013). דוגמאות דומות של חילול אבני מצבות של בתי־קברות יהודיים אנו מוצאים בכל הזמנים. במלחמת העולם הראשונה נעקרו מצבות יהודיות מבית־העלמין של קהילת פינצ׳וב על הנידה, כדי לבנות מהן חומת מגן לחיילים. במלחמת העולם השניה הורסים הגרמנים בעזרת גרוריהם את מרבית בתי־הקברות היהודיים באירופה המזרחית.

מספריים — סימן לחיט) וכיו״ב. הסימבוליקה במצבה האשכנזית אינה יודעת לא את תיאור דמות האדם, לא דגמים משפחתיים ולא סמלים מופשטים למדי.

היהדות האשכנזית במערב (ויהדות בוהמיה, מורביה ובחלקה גם יהדות פולין המערבית), ידעה מחוץ לאבן־מצבה זקופה, רגילה, את הצורה האנוכית והאופקית גם יחד — זו צורה הסרקופג. מצבת־סרקופג נועדה לרוב לאישיות רמת־מעלה. הסרקופג היהודי נבדל מדוגמתו הנוצרית בזאת, שבמקום הקישוטים הפלאסטיים והטקטוניים בהם הצטיין הסרקופג הנוצרי לכל אורכו ורוחבו — הושם בו, כלומר בסרקופג היהודי, הדגש בעיקר על האפיטף, ובו בזמן, שהסרקופג הנוצרי נמצא לרוב בפנים הכנסיה (בקריפטה או במאוזוליאון) הרי מקומו של סרקופג יהודי תמיד בבית־הקברות. הקיר הקדמי היחיד שקושט בתבליטים הווה את אבן המצבה העיקרית ואילו הקיר האחורי, הבלתי־מקושט, את עברו השני של הסרקופג.

בבתי־הקברות בפולין נפוצה, כאמור, צורת מצבת־סרקופג, אך בעיקר באלו בתי־קברות שלה במערבה של המדינה [4]. לעומת זאת ידוע כאן סוג אחר של מצבה, שנועדה לאישיות חשובה, בעיקר לצדיק, רב או אדמו״ר, הוא ה„אהל״[5]. אהלים אלה לא הצטיינו בדרך כלל מבחינה אמנותית או ארדיכלית. רובם נבנו בצורת בית קטן, מאבן או עץ, או — צריף הנתמך על ארבעה עמודים, שהכיל בתוכן את המצבה עצמה. פעמים היה ה„אהל״ גדור בסיג ברזל, שהצטיין בעיבודו הנאה ברוח עבודות ה־ fer forgé.

אולם המצבה הנפוצה כאן מאז ומתמיד היא האבן הזקופה, המלבנית, המוגמרת בחלקה העליון באתיק, שצורתו חצי־גורן עגולה או גמלון משולש. החומר ממנו עשויה המצבה היהודית בפולין הוא לרוב

---

[4] סרקופגים נמצאים בבתי־הקברות של קהילות: קראקא (בית־הקברות ע״ש הרמ״א), אפט, ראוויץ׳, לשנו, רובם בעלי מכסים שטוחים. רחל ברנשטיין־וישניצר סבורה משום־מה, כי המצבה היהודית נבנתה תחילה בצורת סרקופג (שהכיל את האפיטף בחלקיו האנוכיים) אולם הואיל ובנייתו היתה יקרה למדי (הסרקופג תפס גם מקום רב ויקר בבתי־הקברות) וויתרו עליו במשך הזמן והחליפוהו באבן שטוחה שהוקמה על הקבר.

[5] השם „אהל״ נקרא תחילה וודאי משום צורת גג־האוכף, שנבנה מעל הקבר ושהזכיר את מבנה האהל. ואולי יש לחפש את מקורו באותה שפת סגי־נהור המקודשת, שבה אנו משתמשים לכל הטרמינולוגיה הקשורה בבית־העלמין היהודי, במנהגים סביב הקבורה, בטיפול במת וכדומה. (בית־החיים, „דאס גוטע אורט״, בר־מינן וכו׳).

אבן־חול, ופה ושם גם אבן קשה, כגון שחם, שיש, ברזל יצוק; בקהילות עניות ידועה גם מצבת עץ [6].

*

שום ענף של האמנות היהודית לא הצטיין בעושר קשוטי כה רב, באורנמנטיקה וסימבוליקה כה מגוונת, רבת צורות ומשמעויות, כענף המצבה. מבחינה זו אפשר לציין את המצבה של בתי־הקברות היהודיים בפולין כמקור מעניין ובלתי־מאכזב לחקר האמנות היהודית במשך מאות בשנים[7].

המצבות בבתי־הקברות העתיקים ביותר בפולין, ממחצית המאה ה־15 והתחלת המאה ה־16 (לובלין, קראקא, לבוב, צוזמיר, אוסטרא ועוד) לא הצטיינו בפאר קשוטי מיוחד. לרוב הן נבנו בצורת לוחות אבן מלבניים, זקופים, המוגמרים, כאמור, בצורה מעוגלת או משולשת. למן מחצית המאה ה־16 ואילך אנו מוצאים כבר מצבות מקושטות יותר, בהן משמשת האורנמנטיקה מסגרת לאפיטף. המוטיבים המקובלים ביותר דומים לקשוטי פרוכיות עתיקות, על שני העמודים שנרקמו משני צידיהן, המשמשים כאן

---

[6] יש ובאילו מקומות השתמשו אפילו באבני... ריחים שלמות או חתוכות למחצה או לשליש כלוחות למצבות; ורק הכתובת ופעמים הקשוטים העידו על תפקידה החדש של האבן. דוגמאות כאלה אפשר היה למצוא בבתי־קברות שבקהילות קטנות, למשל, בפולונקה, שווינטה־וולה, אשר בקרבת פינסק. בברנוביץ מצא ארתור לוי (ר' ביבליוגרפיה) בבית־הקברות שלה מצבה העשויה אילן שבור ועליו כתובת חרותה בעץ. מצבות עץ היו גם בקהילות: קורניק (פולין גדול), צ׳ישובה (שלזיה), קולקי (בסביבת חלם).

[7] בתי־הקברות בפולין, כרוב המונומנטים היהודיים העתיקים בארץ זו, לא עוררו כמעט עד ראשית המאה ה־20 ענין מיוחד אצל שוחרי האמנות היהודית. המחקרים שהוקדשו להם טפלו לרוב בצד ההיסטורי של המצבות, באפיטפיה, ובעיקר באלה של גדולי ישראל. לא כבתי־הקברות העתיקים באירופה המערבית, שזכו למונוגרפיות ומחקרים היסטוריים ואמנותיים חשובים (ר' ביבליוגרפיה) — היה גורלם של בתי־הקברות היהודיים בפולין; מבתי־הקברות הללו לא נשתמר חומר צילומי או אילוסטרטיבי רב. פרופ. בלבן היה בין ראשוני החוקרים הללו שהסב את לב שוחרי האמנות היהודית לערכם ההיסטורי והאמנותי המיוחד של בתי־העלמין הללו. בשנת 1906 פרסם, בין השאר את מחקרו: „יהודי לבוב בסוף המאה ה־16 וראשית המאה ה־17", שבו הקדיש מקום רב לבתי־הקברות של יהודי לבוב. עם חוקרי המצבות היהודיות במזרח אירופה נמנו גם שיפר, זייצ׳יק, הרשטיין, רחל ברנשטיין־ווישניצר, לוי, שיפמן (אשר טפל לפני פרוץ מלחמת העולם השניה בחקר האורנמנטיקה של מצבות בית־הקברות בווארשה; ר' „קול קהילת ווארשא" משנת תרצ"ח), אנ־סקי וחבריו יודאווין ומאלקין (בפרסומם: „אידישער פֿאָלקס אָרנאַמענט", וויטבסק, 1920) ואחרים.

כעין מסגרת טקטונית למצבה. כן מופיעים בתקופה זו לראשונה מוטיבים מעולם החי והצומח, בעיקר בתוך שטח האתיק ואילו האפיטף חרות בה בלוח המצבה, כלומר בחלק שמתחת האתיק. האפיטף מהווה כאן לרוב את הקשוט העיקרי של המצבה, מבחינה גראפית וטיפוגראפית גם יחד.

רק מראשית המאה ה־17 אפשר לקבוע באורנמנטיקה של המצבה קו סגנוני ברור. כמו בציורי הפנים של בתי־הכנסת, שנבנו באותו פרק זמן, ניכרת עדיין פה ושם השפעת התקופה הרנסנסית אולם בתפיסת הקשוט, במבנה הקומפוזיציה ובחלוקתה על פני לוח המצבה, מורגשת כבר יפה ראשית העיטור היהודי, הבארוקי, האופייני כל כך בתקופה זו לאמנות העממית שלנו במזרח־אירופה ובפולין בפרט. עיטור זה מזכיר בנושאיו ובפקטורה שלו ביחוד את הפוליכרומיות של בתי־הכנסת הבנויים עץ, שראשיתם בתקופה הזו. הפרלליות הזאת מורגשת באמנות הקשוט ביחוד לאחר תקופת גזרות ת״ח־ת״ט, כשהמוטיביקה היהודית־דתית מקבלת גם משמ־עות סמלית; דבר זה מתבטא אף בסגנון, האפיטף עצמו, על ריבוי התארים שבו, על הפיגורות הסגנוניות והאנגרמים שלו (שמשני עברי המצבה). ועל אף ריבוי הקשוטים, המטשטשים לפעמים את צורתה הטקטונית של המצבה במקום להבליט את יופיה, הצטיינה אבן המצבה הבארוקית בקומפוזיציה המקורית שלה, העשויה אלמנ־טים רבגוניים: אורנמנטליים, ארכיטקטוניים וגרפיים כאחד.

המצבות מסוף המאה ה־17 וראשית המאה ה־18 מצטיינות אמנם בשפעת קשוטיהן הלקוחים לרוב מעולם הצומח (שושנים, לאחר פריחתן, סלים וקערות מלאי פירות בשלים) אולם מוטיביקה זו מחוסרת אופי יהודי ומשוללת הבעה אמנותית מיוחדת. מלבד הסמלים הידועים והנפוצים במצבה היהודית בכל הזמנים ובמר־בית הישובים היהודיים באשר הם שם, כגון ידי כהן בתנועת הברכה, כסימן לקברו של כהן, כיור וכד או כלי נגינה — על קברו של לוי, קופסת צדקה — לציון זכרו של נדבן — היתה נפוצה בפולין מוטיביקה עממית מיוחדת במינה, אלה הם סמלי מקצוע המת, כמו שרשראות על מצבת צורף, קלף פרוש עם נוצת אווז — על מצבת סופר סת״ם, ספר פתוח ועליו חרות שם החיבור או מובאות — לציון קברו של רב, בר־אוריין, מחבר ספר וכיו״ב. מלבד אלה ידועה גם מוטיבה מקורית אחרת והיא ציורי חיות, שבאו להזכיר את שמו של המת, כגון ארי על מצבתו של אריה

לייב, צבי על מצבתו של הירש וכדומה. ציורים אלה היו לפעמים חרותים אף בתוך האפיטף עצמו.

בסוף המאה ה־18 ובהתחלת המאה ה־19 נפוץ גם סמל ארון הספרים על מצבות צדיקים, רבנים, ולומדים (לאסק — בית הקברות השני; שידלובצה). עד המאה ה־19 כמעט ולא ידועה בחוג האשכנזי בכלל ובפולין ביחוד דמות האדם על לוח המצבה. (כיוצאת מהכלל אפשר להזכיר את הדמות הסימבולית על מצבת אברהם בן חיים היילפרין, הנשיא הלפני־אחרון של הועד דארבע ארצות האחרון — בבית־הקברות בלובלין, משנת 1762; בין אותיות האפיטף החרות באות סת"ם יפה לבין האותיות פ"נ — מופיעה בתוך מדליון, המזכיר בצורתו דגם משפחתי, דמות אדם היורה מתוך קשת את חץ המוות).

בין רבבי אמני המצבה היהודית האלמונים, שחיו ופעלו במשך דורות רבים על אדמת פולין, נמצאו לא רק בעלי מלאכה מובהקים, אלה חרתי־מצבות (שקבלו פעמים את אומנותם „בירושה" מאבותיהם) גלפים מפשוטי־העם, בעלי טוב טעם וסגולות מקצועיות מצוינות, אלא גם אמנים, פסלים בחסד־עליון ובעלי נפש פיוטית. הסימבוליקה של המצבה הגיעה אצלם מבחינה רעיונית לדרגה אמנותית נעלה. תופעת המוות, טעם החיים והמוות, דרכי בן־אדם עלי אדמות ויחסו לנצח — כל הרעיונות הדתיים והפילוסופיים הקשורים במוות מצאו את בטוים האמנותי באבן המצבה. במצבות אחדות תואר המוות בצורת נר דועך, אניה שבורה בלב ים, באחרות — בצורת מנורה הפוכה וכבויה, ואילו הפחד מפניו — בצורה גוזלים רועדים בקן תחת כנפי האם.

האמן־הפסל אשר יצר את מצבתו של החסיד זלמן רפאלוביץ בדובנו (בשנת 1808) התאים את המצבה לצמחית בית־הקברות הדובנאי על ידי אורנמנטיקה העשויה עצים ושיחים המצויים בבית־קברות זה. וכן קשט אותה במוטיבים מעולם החי, כגון פרפרים עפים או נחים על עלים, צפרדעים וכדומה.

על יד המוטיבים הצמחיים הנזכרים לעיל, נמצא במצבות מהתקופה הזו כרגיל גם עיטורים הרלדיים, טיפוסיים לחוג היהודי־פולני, הלא הם זוגות אריות, צבאים או אפילו סוסי־ים המחזיקים בכתר, ספר וכיו"ב — וביניהם גם חיות אחרות, פחות נפוצות במוטיביקה היהודית, למשל, דובים, זאבים, איילים ואפילו ארנבות, סנאים ועורבים (העורב כמבשר המוות). בתקופה זו מופיעות גם פה

ושם מצבות פוליכרומיות, בהן מדגיש האמן מוטיבים מסוימים בצבעים.

ראוייה לציון המצבה היפה של דוב בר שמולוביץ, בנו של שמואל זביטקובר, אבי משפחת הברגסונים, הנמצאת בבית־הקברות בוורשא. מצבה זו, היא מעשה ידי האמן היהודי המפורסם פולין במאה ה־18, דוד פרידלנדר, שהצטיין כצייר, בונה בתי־כנסת וחרת מצבות. מיצירתו רבת־הצדדים (בתי־כנסת בווישוגרוד, פיוטרקוב, קימפנו, לינצ׳יץ, דז׳יאלושין וגריצה) נשתמרה כיום רק מצבה זו. שקשוטיה העיקריים הם שני תבליטים פוליכרומיים שמשני עבריה. בתבליט הקדמי תאר האמן נוף עם נהר (הוויסלה) וסירת משא (רמז למסחרו של הנפטר) וכן עיר מוקפת חומה ומגדלים, בתים וביניהם בית־כנסת ובית־מדרש, תחנת רוח, ובאופק — הארמון, שאבי המת קבל במתנה ממלכה האחרון של פולין, סטניסלב אוגוסט; ובתבליט האחורי — מגדל בבל המתנשא בין עצים שעל אמיריהם תלויים כלי־נגינה. נושא זה של „על נהרות בבל" חביב במיוחד על פרידלנדר והוא מתארו גם בציור־קיר בביהכ״נ הבנוי עץ בגריצה.[8]

ועוד מצבה אחת מבית־הקברות בוורשא, מראשית המאה ה־19, ראוייה לתשומת־לב. לפנינו שוב אחד המקרים הנדירים לניצול נושא פיגורלי במצבת בית־עלמין בחוג האשכנזי בפולין. המצבה מתארת דייג שרשתו נזרקה למים ולידו כלב רובץ. קשה לנחש למה נתכוון כאן האמן האלמוני — האם לרשת המוות הפרושה לרגלינו?

המעבר ממלאכת־יד, מאומנות לאמנות, במובנו הרחב של המושג הזה, מאפיין את ענף המצבה במאות ה־19 וה־20. אמנים, פסלים, חרתים וארדיכלים בעלי רגש יהודי שואפים לאחד במצבה את האלמנטים האמנותיים־טכניים עם המומנט היהודי־מסורתי (אם כי לא פעם בולטת גם כאן, כמו בארצות מערב אירופה, המגמה המסולפת להעתיק דוגמאות זרות ע״מ להתאימן למסורת האמנותית היהודית).

*

בתי־הקברות בפולין הוקמו לרוב בשטחים צרים, דוגמת אותם בתי־כנסת, אשר נבנו לפי חוקת intro muros, שבהם נאלצו בוניהם לוותר לא פעם על חזית מפוארת של הבית או על קשוטים אחרים,

---

[8] ר׳ ד. דווידוביץ: דוד פרידלנדר, אמן יהודי במאה ה־18, „גזית", חוב׳ יובל, ג־י (קעא—קעח) 1957.

מחמת חוסר מקום. ברוב בתי־הקברות הללו לא ידעו יד בונה, מתכננת ומכוונת — מהי; ואין פלא שבהם הועמדו מצבות אשה על יד רעותה בצפיפות רבה, בכוונים שונים ומשונים. במרוצת הזמן שקעו מצבות רבות באדמה, כוסו אזוב וצמחי־בר, עד שקשה היה לפענח את האפיטפיה שלהן [9] ולהנות מיופי האורנמנטים הישנים שנחרתו בהן.

ואף־על־פי־כן — בתי־הקברות הישנים של לובלין, קאליש, קראקא, לבוב, לשנו, קורניק, אוסטרא, צוזמיר, חנצ׳ין, קוזמיר, לאסק, ככל בתי־הקברות היהודיים העתיקים באירופה, חן ציורי ופיוטי רב נסוך היה עליהם. משוללי שבילים, מכוסי שיחים, עצים בני מאות בשנים, הצטיינו בעושר מצבותיהן, מהן, מצבות צנועות ובעלות ערך אמנותי והיסטורי, ומהן מצבות של פשוטי העם ושל גדולי ישראל, כולן שוות בגודלן, בעלות ריתמוס ארדיכלי נאה לעין; עד שנדמה, כי יד האמן האלמוני ויד הזמן השוון עד לטשטוש הבדלים בין בעל יוחסין לבין איש ההמון, בין גדול לקטן.

בצדק נאמר על בתי־הקברות האלה, כי „החן המלנכולי הנסוך עליהם היה כעין בבואה לגורלנו, הגורל היהודי".

ד. ד.

---

[9] עד כמה חשובה, למשל, חקירת האפיטפיה של מצבות, שמהן אפשר לקבל מושג על מוצאם של הנקברים — תעיד העובדה, שהרבה קהילות בפולין לא קבלו בעת הווסדן את הרשות (או הזכות) לקבור את מתיהן במקום התיישבותם. יהודי פיוטרקוב (ט׳ריבונלסקי) יכלו לקבור את מתיהם רק ברוזפשה הסמוכה, יהודי קילץ — בחנצ׳ין, יהודי פאביניץ — בטושין, יהודי ורשא — בסוכצ׳ב או גרודז׳יסק וזאת עפ״י החוק de non tolerandis Judaeis שהיה קיים בערים הללו. מאידך יהודי ז׳ולקיב הוכרחו לקבור את מתיהם בלבוב, יהודי סונדובה־ווישניה — בפשמישל וזאת עפ״י דרישת הקהילה הישנה, קהילת־האם, שאותה עזבו המתיישבים היהודיים. דבר זה בא ללמדנו, שראשית קיומה של קהילה מסויימת בפולין אינה קשורה דוקא בתאריכי האפיטפיה הראשונים שלה, וכי יש צורך לבדוק פעמים את אבני המצבות בקהילות הסמוכות, כדי למצוא את ראשיתה.

בית־הקברות בשידלובצה. מצבות.

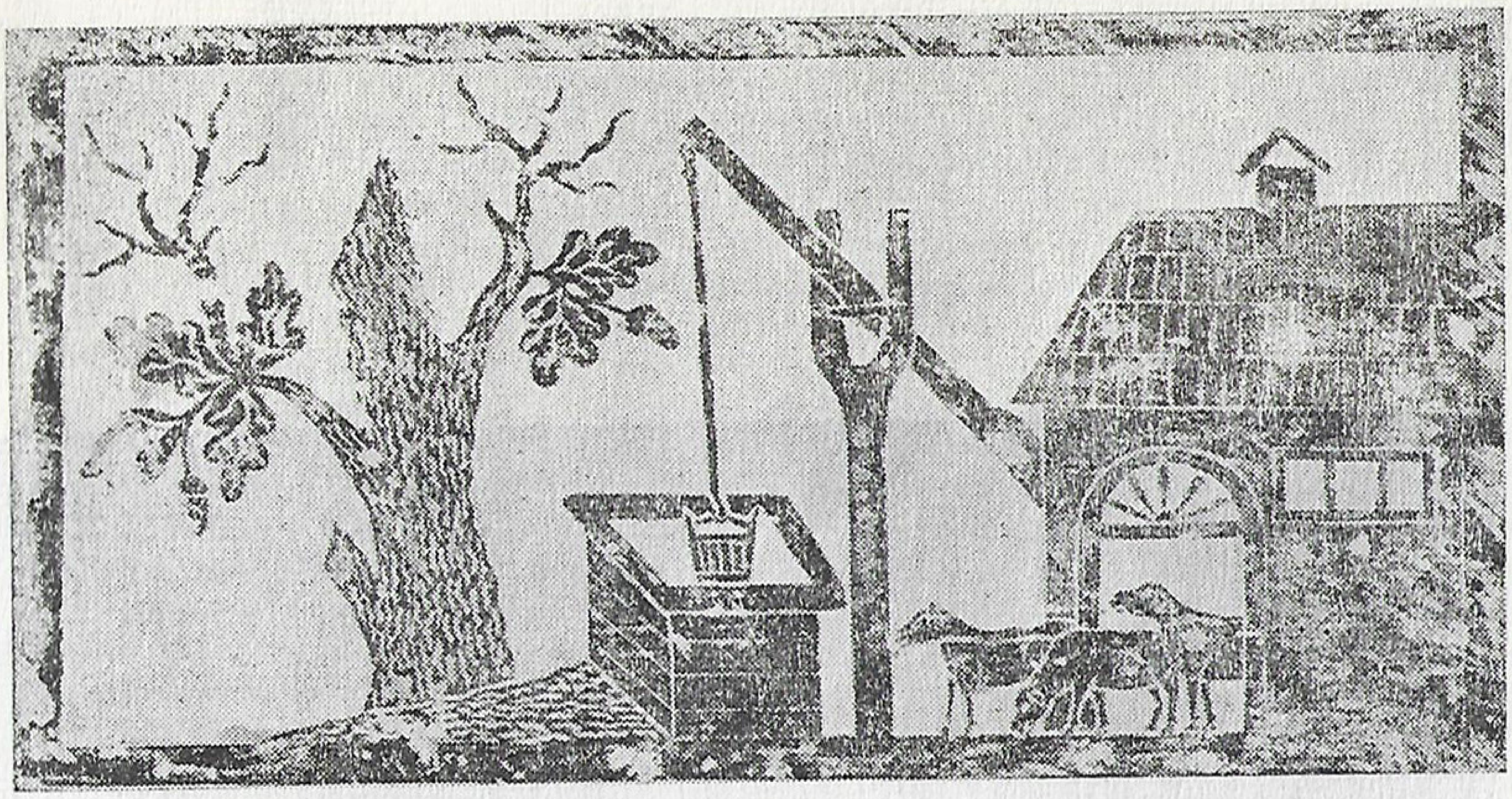

בית־הקברות בשידלובצה. מס׳ 44 בקטלוג.

רשימת המוצגים

1. קטע כתובת
2. „פה נקבר איש תם וישר...״ באתיק המצבה נשר
3. קטע של כתובת
4. „...שנת תרסח תנצבה״
5. „...האברך שמחה משה״
6. „...לפק תנצבה״ ואריה
7. אתיק המצבה עם צבי וספר ומעליהם מסך
8. „...פנ ר׳ נתן נטע (בן) יוסף הכהן, ידי כהן בתנועת ברכה
9. „...זינדל בן ר׳ שמואל ארי״
10. קטע של כתובת
11. קטע ממצבה ואתיקה
12. קטע של כתובת שני אריות ומעליהם כתר
13. שתי צפרים (יונים ואולי עורבים) במרכז פמוטים על נרותיהם השבורים
14. קטע מאתיק מצבה. מוטיב הרלדי: צבי ואריה, מעליהם כתר ותחתם צפרים משני עברי פמוט שנרותיו שבורים
15. קטע של כתובת
16. „...שנת זוכר ב׳ר׳י׳ת׳ לפק״ (1852)
17. קטע של מצבה, באתיק כד ועליו האותיות פג
18. מוטיב הרלדי באתיק: שתי חיות מכונפות (?) ומעליהם כתר

19. קטע של מצבה, צפור (נשר) המאכילה את גוזליה, בצד — מצבה
20. עץ עם ענף שבור ובית הרוס
21. קטע של כתובת
22. שני דקלים בצדדים, במרכז יד המחזיקה סדור „קרבן מנחה"
23. „...אליהו יחיאל של(מה) ב"ר מרדכי..."
24. עיטור גיאומטרי וקטע מכתובת „...עלומיו ביום ש"ק ז"ך תשרי"
25. קטע של מצבה
26. קטע של מצבה
27. שבר מצבה
28. מצבה (ציור)
29. „...ציון קבר ...מר בלי תנחומים", מגן דוד
30. עץ שבור וספר
31. צפור ליד פמוט ומעליה האות פ'
32. קטע של אתיק. צפור על עץ שבור, מעליהם מסך
33. „פ"נ הילד נטע יוסף ב"ר שמעון נ"י"
34. קטע של כתובת
35. קטע של כתובת משנת תרס"ד, עיטורים על אלו אותיות
36. מוטיב של פמוטים
37. קטע של כתובת
38. צפור וגוזליה. עץ שבור ובית שבחלקו התחתון רשום הפסוק: „חכמת נשים בנתה ביתה"
39. מוטיב הרלדי: שני אריות משני עברי אגרטל וקטע של כתובת
40. אתיק ובו אריה ליד עץ
41. פמוטים ואותיות פג וקטע של כתובת
42. אתיק פוליכרומי ובו צבי
43. מגן דוד ובתוכו הכתובת: „ציון"
44. באר פולנית, עץ שבור, צאן
45. מוטיב של ארון ספרים מעליו כתר ומשני עבריו חיות
46. אתיק ובו אריה ליד עץ שבור
47. צבי רץ לקראת מכשול משני צדיו עצים
48. אתיק ובו צבי מחזיק מגן דוד, ובתוכו הכתובת: „ציון"
49. מוטיב של פמוטים פוליכרומי
50. קטע של כתובת

כן מוצגים בתערוכה תצלומי מצבות, ספרים, כתבי־עת ומאמרים, מוקדשים לאמנות בתי־קברות.

בית־הקבורות בשידלובצה. מס׳ 7 בקטלוג.

ביבליוגרפיה*)

א. על בתי־קברות יהודיים במזרח־אירופה וביחוד בפולין

Bałaban M. **Zabytki historyczne Żydów w Polsce,** Warszawa 1929

" " **Obyczajowość i życie prywatne Żydów w dawnej Rzeczypospolitej,** „Żydzi w Polsce Odrodzonej", T. I, Warszawa 1932

" " **Nagrobki i epitafia na cmentarzu żydowskim,** Warszawa 1922

Grotte A.: **Bidermeier—Grabm. d. Ostmark,** Berlin 1916

" " **Alte schlesische J.-Friedhöfe (Breslau u. Dyhernfurth),** Berlin 1926

" " **Die Beeinflüssung jüdischer östlicher Sakralkunst durch Prager Vorbilder,** Jahrbuch f. d. Gesch. d. Juden in der Cechosl., Republik, Prag 1934

---

*) ביבליוגרפיה זו מכילה רק מבחר מהפרסומים המרובים על בתי־קברות יהודיים באירופה, תולדותיהם, אמנותם וכו׳ וכן שורת ספרים שהוקדשו לאישים יהודיים אשר שמותיהם, תאריכי לידתם ופטירתם הועתקו מהאפי־טפיה.

Diamant M.: **Jüdische Volkskunst**, Berlin—Wien 1937
(על בתי קברות בבוקובינה)
וב־ Kunst und Stein, Grosshöchstetten, V Sept. 1961
מאמר לזכרו של מ. דיאמנט.
דוידוביץ ד.: **בתי־כנסת בפולין והורבנם**, ירושלים תש"ד (1960)
" " הקדמה ל„אבני קודש", אוסף רישומים של הצייר יוסף צמפלה,
(שרידי בתי־כנסת ובתי־עלמין) תל־אביב תשי"ט (1959)
הובערבאַנד ש. הרב: **דער חורבן פון שולן, בתי־מדרשים און בית־החיימס**,
אַרכיוו פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט, ווארשע, נומ'
1/108 ע. ר.
Heppner-Herzberg: **Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und d. jüd. Gemeinden in den Posener Landen**, 1—26, Koschmin—Bromberg—Breslau 1904—1929.
Wischnitzer-Bernstein Rachel: **Alte Friedhofkunst**, „Der Jude" III, 10—11, 1918.
יודאווין—מאלקין: **אידישער פאָלקס־אָרנאַמענט** (דו"ח הועדה לחקר הפול־
קלור והאמנות היהודיים בהנהלת ש. אנ־סקי) ויטבסק
1920.
Levy Arthur: **Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa**, „Jeschurun", 7—8, 9—10, Berlin 1923.
Szydłowski Tadeusz: **Ruiny Polski**, Lwów 1919
(על חורבן בתי קברות במלחמת העולם הראשונה).
Schipper I.: **Sztuka plastyczna Żydów w dawnej Rzeczypospolitej**, „Żydzi w Polsce Odrodzonej", T. I. Warszawa 1932.
צאַנין מ.: **איבער שטיין און שטאָק**, תל־אביב 1952.
Kisch Bruno: **Some notes on Jewish tombstones in Russia**
ארץ־ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, ספר שישי
ירושלים, תשכ"א.

ב. בתי־קברות יהודיים בערי פולין

אוסטרא

ביבר: **מזכרת לגדולי אוסטרהא** 1907.

בראד

Gelber N. M.: **Aus dem Pinax des J.-Friedhofs in Brody** (1699—1831).

בריסק

פינשטיין: **עיר תהלה**, ורשה 1886.

דובנא

פסיס פ.: **עיר דובנא ורבניה**, קראקא 1902.

מרגליות: **דובנא רבתי**, ורשה 1910.

וילנה

מגיד־שטיינשטייזר: **עיר וילנא**, וילנה 1900.

פין רש״י: **קריה נאמנה**, וילנה 1860 (מהדורה שניה — 1915).

ורשה

יבנין: **נחלת עולמים**, ורשה 1882.

Ringelblum E.: **Żydzi w Warszawie w średniowieczu**, „Nowe Życie", Tom I i II, Warszawa 1924.

שיפמן: **מצבות בית הקברות בורשה**, קול קהלת ורשה, ורשה תרצ״ח.

ז׳ולקיב

בובר שלמה: **קריה נשגבה**, קראקא 1903.

חלם

מילנר: **לקורות היהודים בחעלם**, „המאסף", פטרסבורג 1902.

לבוב

Bałaban M.: **Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku**, Lwów 1906.

" " **Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki**, Lwów 1909.

" " **Zapomniany zabytek**, Lwów 1911.

בובר שלמה: **אנשי שם**, קראקא 1895.

סוכיסטאַוו גבריאל: **מצבות קודש מלבוב**, לבוב 1860—1869.

Karo: **Geschichte der Juden in Lemberg**, Lemberg 1894.

לובלין

Bałaban M.: **Die Judenstadt von Lublin**, Berlin 1919.

ד״ר מאיר באלאבאן: די יידן־שטאָט לובלין, **בוענאָס־איירעס 1954**.

ניסנבוים ש.: **קורות היהודים בלובלין**, לובלין 1899 (מהדורה שניה — 1920).

" " **תצלומי מצבות בית־הקברות היהודי בלובלין**, לובלין 1913.

קאליש

L. Lewin: **Beiträge zur Geschichte der Juden in Kalisch**, 1909.

ידיעות פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, נומ׳ 17„ ד׳ 5, ווילנע 1926.

קראָטאשין

Grotte A.: **Alte J.-Friedh., bes. Krotoschin, „Denkmalpflege"** 8.1919.

קראקא

Bałaban M.: **Dzieje żydów w Krakowie i na Kazimierzu,** (1304—1868), Kraków, T. I 1913, T. II 1936.
" " **Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa,** Kraków, 1935.

דמביצר חיים נתן: **כלילת יופי**, 2 כרכים, קראקא 1888, 1893.

ווטשטיין פ.: **לתולדות גדולי ישראל**, בספר היובל לר׳ נחום סוקולוב, ורשה 1904.
" " **תולדות אנשי שם בקראקא**, „המצפה", קראקא 1904 ־1 1906
" " **לתולדות ישראל וחכמיו בפולין**, תדפיס מ„אשכול", 1909.

פרידברג דב בר: **לוחות זכרון**, פרנקפורט ענ"מ 1904.

צינץ: **עיר הצדק**, קראקא 1874.

Radwański K.: **Odkrycie renesansowych i barokowych nagrobków na cmentarzu R'emuh w Krakowie.** Biuletyn Krakowski, T. II, Kraków 1960.

Świszczowski St.: **Renesansowy nekropol żydowski w Krakowie,** Dziennik Polski, Nr 213 z 13—14 IX 1959.

ג. על בתי־קברות יהודיים באירופה

Adler, Norbert, Ehrmann L., Flesch H., Lieber S.: **Die jüdischen Denkmäler in d. Tschechoslovakei,** Prag 1932.

Encyclopaedia Judaica, Berlin 1927—1930.

Bondy I.: **Der alte Friedhof (Mainz),** Menorah V. Wien.

Braun M.: **Ein neuer Grabfundstein in Breslau** (MGWJ) 1918.

Guggenheim Florence: **Der jüdische Friedhof in Surbtal und seine äitesten Grabsteine,** „Kunst und Stein", Grosshöchstetten (Bern), V Sept. 1961.

Grunwald M.: **Portugiesengräber auf deutscher Erde,** Hamburg 1902.

האנציקלופדיה העברית, ירושלים, ערך : בתי־הקברות.

Horowitz: **Die Inschriften des alten Friedhofes der israelit. Gemeinde in Frankfurt a/M,** Frankfurt a/M 1901.

Wachstein B.: **Wiener hebr. Epitaphien,** Wien 1907.
" " **Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien,** Wien 1912.
" " **Die Grabinschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt,** Wien 1922.

Jerabek L.: **Der alte Prager Judenfriedhof,** Prag 1903.

Jüdische Gotteshäuser und Friedhöfe in Württemberg, Stuttgart 1932.

Jüd. Denkmäler in d. Tschechoslovakei, Prag 1933.
Jüdisches Lexikon, Berlin 1929—1931 Bd II S. 814—822, 1248—1261.
Levy Max: **Der alte israelitische Friedhof zu Worms am Rhein,** (m. 12 Kunstblätter) Worms 1913.

The old Jewish cemetery of Prague, Prague, 1947.
(הוצאת המוזיאון היהודי בפראג).

Muneles O., Vilimkova M.: **Stary źidowsky hrbitov v Praze,** Praga 1955.

Stary źidowsky hrbitov v Praze
(הוצאת המוזיאון היהודי בפראג) 1958

Müller N.: **Die jüd. Katakomben am Monteverde zu Rom,** Leipzig, 1912.

יעקב פינקרפלד : אמנות בתי הקברות של היהודים, 1929.
" " על אמנות בתי־קברות ועל מבני קברים בארץ ישראל, 1930.

Henriquez de Castro: **Keur van Graafsteenen op de Nederl-Port. israel. Begraafsplaats te Ouderkerk aan den Amstel,** Leyden 1883.

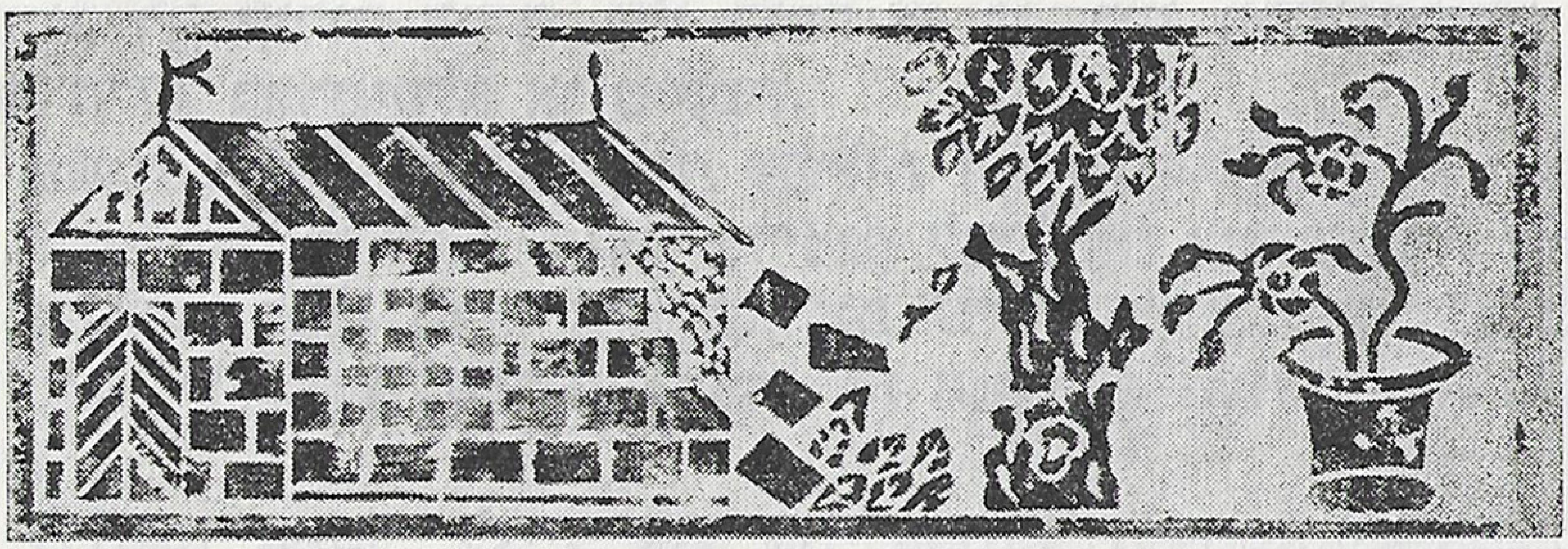

בית־הקברות בשידלובצה. מס' 20 בקטלוג.

על חורבן בתי־כנסת בפולין ושקומם

(מתוך מכתב המיניסטריון לתרבות ואמנות בפולין למר יאַצק ז'לינסקי)

בין היצירות המרובות של הארדיכלות ההיסטורית על אדמת פולין נמנו עד שנת 1939 בתי־הכנסת עם הקבוצה המכובדת ביותר של מונומנטים בעלי ערך ארכיטקטוני ואמנותי מיוחד. מרבית בתי־הכנסת הללו, שהיו קיימים עד אז, הוו מצבות אמנות יקרות, וביחוד בתי־התפילה הבנויים עץ. אלה האחרונים שמשו עדות לכשרונותיהם הבלתי־רגילים של יוצריהם, הנגרים, הבונים והמעטרים למיניהם.

גם בתי־הכנסת הבנויים אבן, וביחוד אלה שהוקמו במאות ה־16 וה־17, הצטיינו כיצירות ארכיטקטוניות מונומנטליות וכמצבות אמנות מהימים ההם.

המלחמה וכיבוש שטחי פולין גרמו לחורבן, שאין לו תקנה, של יצירות התרבות הכלל־אנושית ובתוכן כל בתי־הכנסת הבנויים עץ ומרבית בתי־הכנסת הבנויים אבן. בגלל חוסר נתונים סטטיסטיים מלפני שנת 1939 בשטח זה, קשה לקבוע את מספרם המדוייק של בתי־כנסת בעלי ערך אמנותי, אולם יש להניח כי מספר בתי־הכנסת שהוקמו עד המחצית השניה של המאה ה־18, כלומר בעלי חשיבות ארכיטקטונית והיסטורית, הגיע ל־800.

כעת, על סמך אֶווידנציה של בנינים בעלי חשיבות ארדיכלית שנעשתה בשנת 1959, נקבע, שעדיין נשתמרו 67 בתי־כנסת כאלה. מצבם לאחר המלחמה היה שונה: באחדים נשתמר גוש הבנין הראשי,

הִנֵּךְ בְּאֵירוֹפָּה, אֻמָּה יְהוּדִית מְכֻבֶּדֶת,
כְּמוֹ מַצֵּבָה שֶׁנִּתְּצָה בְּאֶרֶץ הַקֶּדֶם,
וְכָל שְׁבָרֶיהָ פֻּזְּרוּ לְכָל עֵבֶר
וּכְתַב־חַרְטֻמִּים עַל כָּל שֶׁבֶר וָשֶׁבֶר...

צ. ק. נורביד: „יהודי פולין"
עברית: שמשון מלצר

דבר האמנים

שרידי בתי־הקברות היהודיים הפזורים על אדמת פולין מעוררים בנו עד היום רגשי התפעלות ואימה כאחד. התפעלות — מהדר היצירה האמנותית העממית, שאנו מגלים בהם; ואימה — שהרי מצבות אלה של עולם אבוד, היו עדיין לפני שנים מועטות מצבות שהוקמו לעולם חי, לתרבות חיה.

מרגשות אלה נולד ב־1958 הרעיון להכין העתקים גראפיים ממצבות בית־הקברות בשידלובצה, אחד מבתי־העלמין היהודיים המעטים בפולין, שנשתמר במצב המניח את הדעת.

הטכניקה של הכנת לוחות־העתקים כאלה ידועה הן במזרח הרחוק, בעיקר בסין, והן באסיה הקטנה. זוהי טכניקה הזהה להלכה עם פיתוח־עץ, אולם כאן אין אנו מעתיקים קובית עץ על גבי ניר, אלא תבליט אבן. ובשעה שבפיתוח־עץ אנו מקבלים העתק הפוך, הרי כאן, תודות לשכבת צבע עבה וחדות האבן, הצבע נספג וחודר לעברו השני של הניר הדקיק — דבר המאפשר במרבית המקרים לקרוא בנקל את כתובת המצבה. בעת ביצוע ההעתקים אין המצבות ניזוקות, הואיל ומשתמשים בצבע הנדלל יפה בבנזין, המתייבש במהירות והניתן למחיקה על ידי הגשם. ואעפ"י שהשתמשנו ודאי לראשונה בשיטה זו באירופה, לא התכוונו ליצור קוריוז אמנותי; בדעתנו היה להעלות ולהדגיש תוכן אמנותי יחיד במינו, הגלום ביצירה האמנותית המפוארת של העם היהודי.

לאלה שאינם בקיאים די צרכם בפעלה של הצורה הפלאסטית, יתכן ולא יהא מובן מדוע היה הכרח להשתמש למטרה זו בטכניקה כה ספציפית. אולם למעשה — אין שיטה אחרת המסוגלת להראות לנו באופן ברור ומדויק את כל גוני הצורה של תבליט פגום, שבו הבדלי העובי אינם עולים פעמים על מילימטר אחד. תצלום, ולו

Chociaż zastosowaliśmy tę metodę prawie napewno po raz pierwszy w Europie — nie chodziło nam o stworzenie ciekawostki artystycznej. Chodziło nam o wydobycie i podkreślenie jedynych w swoim rodzaju treści artystycznych zamkniętych we wspaniałej sztuce ludu żydowskiego.

Dla ludzi nieobeznanych dostatecznie z działaniem formy plastycznej może nie być zrozumiałe czemu do tego celu trzeba było użyć aż tak specyficznej techniki. Otóż nie istnieje żadna inna metoda mogąca pokazać z równą wyrazistością i dokładnością wszystkie niuanse kształtu zniszczonej płaskorzeźby, w której różnice grubości wynoszą czasem nawet mniej niż 1 milimetr. Żadna, nawet najlepsza fotografia nigdy nie wydobędzie równej ekspresji, zarówno z samych wyrytych kształtów, jak nawet i z pozostawionych śladów dłuta. Oczywiście, że efekt oryginalnej płaskorzeźby jest zupełnie inny i niezastąpiony, ale nam nie chodziło przecież o imitację, tylko o wydobycie tego, co najbardziej charakterystyczne.

Jeżeli już o tym mowa, to trzeba powiedzieć, że o ile przed 1939 rokiem tym, co najbardziej charakterystyczne na cmentarzu żydowskim były specyficzne motywy dekoracyjne, o tyle po wojnie stanowią o tej charakterystyczności również ślady zniszczenia. Obok dobrze zachowanych reliefów, a nawet i pięknej polichromii, widać na cmentarzu w Szydłowcu również płyty barbarzyńsko obłupane żelaznym narzędziem, złamane, albo wręcz roztrzaskane na drobne odłamki. Wielkie grobowce rabinów zostały przez okupanta splądrowane i doszczętnie zniszczone.

Naszym zadaniem było pokazać nie tylko piękno ornamentów, ale i tragiczne ich zniszczenie, będące do dziś niemym wyrzutem sumienia.

LUCYNA KRAKOWSKA
JACEK ANTONI ZIELIŃSKI

Warszawa, 20.III.1962 r.

„Ty jesteś w Europie, poważny Narodzie
Żydowski, jak pomnik strzaskany na Wschodzie,
Swoimi gdy złamki wszędzie się rozniesie
Na każdym hieroglif unosząc odwieczny —"...

C. K. Norwid — „Żydowie polscy"

OD AUTORÓW

Rozsiane po Polsce resztki cmentarzy żydowskich napełniają nas dziś jeszcze ciągle podziwem i przerażeniem. Podziwem dla wspaniałej sztuki ludowej jaką tam znajdujemy, a przerażeniem, że te pomniki zaginionego świata jeszcze przed kilkanastu laty były pomnikami świata żywego i żywej kultury.

Z takich to przeżyć narodził się w 1958 r. pomysł wykonania odbitek graficznych z nagrobków cmentarza w Szydłowcu, jednego z bardzo niewielu dość dobrze zachowanych cmentarzy żydowskich w Polsce.

Co do techniki wykonania tych plansz, to jest ona znana zarówno na Dalekim Wschodzie, głównie w Chinach, jak i w Małej Azji. Jest to technika w zasadzie identyczna z drzeworytem, tylko że tutaj odbija się na papierze nie klocek drewniany, lecz kamienną płaskorzeźbę. Przyczym w drzeworycie otrzymujemy odbitkę odwróconą, a tutaj, dzięki grubszemu nałożeniu farby i ostrości kamienia, farba przesiąka przeważnie na drugą stronę bibułki, co w znakomitej większości wypadków umożliwia normalne czytanie napisów. Przy wykonywaniu odbitek nagrobki nie niszczą się, gdyż używa się farby mocno rozrzedzonej benzyną, szybko schnącej i zmywalnej przez deszcz.

Museum of Ethnography
and Folklor
Tel-Aviv, Haifa Road Corner I. Rokach Ave.